

Tussen forum en fallus

Het Forum Augustum en de belichaming van gender in het vroeg-keizerlijke Rome

In de gewelddadige jaren van de laat-Romeinse Republiek vergeldt Octavianus (de toekomstige keizer Augustus) de moord op zijn adoptievader Julius Caesar in de slag bij Philippi (42 v.Chr.). Terwijl het bloed van de moordenaars vloeit, zweert de jonge generaal een tempel te zullen wijden aan Mars Ultor (de Wreker). De bouw van deze tempel en het bijbehorende Forum zou lang duren, maar in 2 v.Chr. vindt dan eindelijk de inwijding plaats van het complex dat de belangrijkste openbare ruimte van de vroege keizertijd zou worden in sociaal, juridisch, economisch en religieus opzicht. De ontwikkeling van het Forum Augustum had tevens een praktische oorzaak: door de grote bevolkingsgroei steeg het aantal rechtszaken in Rome aanzienlijk, en het Forum van Caesar noch het republikeinse Forum Romanum boden hiervoor voldoende ruimte (Suetonius, *Divus Augustus* 29.1).¹ Daarnaast bleek het nieuwe Forum een uitstekend middel om de ideologie van het Augusteïsche principaat aan het volk toonbaar te maken; architectuur en kunst werden direct in het werk gesteld van de keizerlijke macht.

De klassieke archeologie heeft het Forum, met inbegrip van het politieke 'Bildprogramm' van de decoratie, eerst en vooral geduid als een militair monument; een eerbetoon aan de sociaal-politieke geschiedenis van Rome. Daarbij gaat men doorgaans voorbij aan de cruciale rol van gender en seksualiteit bij enerzijds de productie van de betekenis van het Forum als politieke ruimte en anderzijds de ideologie achter

het decoratieschema en de opbouw van de architectuur zelf. In dit artikel wil ik duidelijk maken dat het monument niet adequaat kan worden begrepen zonder dat men zich rekenschap geeft van de complexe dynamiek tussen gender en ruimte, lichaam en stad. Gender speelt een cruciale rol zowel bij de politieke en rituele benutting van het Forum als bij de culturele betekenis van het complex als stedelijke ruimte. Ik zal bij mijn analyse een eigentijds theoretisch perspectief hanteren, dat evenwel recht doet aan het archeologische en historische materiaal. Het Forum Augustum dient voorts gezien te worden in de context van de ontwikkeling van Rome als stad, waardoor een interpretatie mogelijk wordt van de wijze waarop stedelijke ruimte aan sich gereguleerd wordt door ideologieën van gender. Zo werpt dit artikel zowel een historisch als theoretisch licht op de ruimtelijke belichaming van gender in de vroege keizertijd. Voordat ik inga op de betekenis van gender voor het Forum zal ik beginnen met een beschrijving van de ruimte zelf.

Het ontwerp van het Forum Augustum

Het Forum was ongeveer 125 meter lang en 118 meter breed en bestond uit verschillende bouwkundige elementen. Het hart ervan werd gevormd door een uitgestrekt plein waarop aan de noordoostelijke zijde de imposante tempel van Mars Ultor gesitueerd was. Zowel plein als tempel werden aan twee kanten omzoomd door

diepe, overdekte zuilengalerijen (*porticus*). Elk van deze galerijen gaf toegang tot een ruime, halfronde uitbouw, waarvan het midden zich op dezelfde as bevond als het front van de tempel. Deze zogeheten *exedrae* of *absides* waren waarschijnlijk eveneens overdekt. De noordelijke *porticus* liep bovendien uit in een nagenoeg vierkante zaal, waarvan de rijke decoratie nog goed bewaard is. Het gehele complex werd omgeven door een grote muur, die het Forum afzonderde van de omringende straten en woningen en tegelijk het brandgevaar beperkte. De muur is aan de achterzijde van de tempel tegenwoordig nog in haar oorspronkelijke hoogte van 33 meter zichtbaar. De hoofdingang bevond zich in het zuidelijke deel van het Forum dat niet is opgegraven aangezien de belangrijkste verkeersader van het hedendaagse stadscentrum hier overheen loopt. Niettemin zijn in dit gebied recent verschillende nieuwe ontdekkingen gedaan, waarop ik terugkom.

Augustus vertelt ons in zijn *Res Gestae*, het verslag van zijn leven en daden, dat hij zijn Forum *in privato solo* heeft laten oprichten: op zijn eigen grondgebied. De keizerbiograaf Suetonius verklaart dat Augustus de aangrenzende grond niet wilde onteigenen; een genereus gebaar, dat niettemin de mogelijkheden bij de aanleg van het Forum beperkte. Het bouwwerk dat verrees op keizerlijk privé-terrein was echter essentieel publiek van aard. Het ondervangt het groeiende ruimtegebrek van de Romeinse stadsbevolking en fungeerde tegelijkertijd als toonbeeld van de vrijgevigheid van de keizer jegens zijn onderdanen. Zoals Paul Zanker duidelijk maakt in zijn fundamentele studie naar het complex was het Forum Augustum in de oudheid het eerste plein dat doelbewust en op consistente wijze was geconstrueerd als 'Repräsentationszentrum', een brandpunt van politieke en culturele beeldvorming (Zanker, 1968, p. 6-7). Het plein was niet bestemd voor markthandel, verkeer of samenscholingen maar stond in het teken van politiek bestuur, administratie, scholing en diende bovenal de rechtsgang. Vanwege

deze afgebakende politieke en representatieve functies was het Forum uitdrukkelijk als eenheid ontworpen. Om dit te illustreren trekt Zanker een vergelijking met het Forum van Caesar. Hoewel Augustus zijn Forum bewust in relatie tot dat van Caesar heeft gesitueerd – de tempelpleinen staan loodrecht op elkaar en bieden toegang tot ongeveer hetzelfde soort bouwwerken –, is er een betekenisvol verschil in de organisatie van beide ruimtes. Op het Forum van Caesar staan de verschillende bouwlichamen (het plein, de tempel van Venus, de zuilengalerijen, het senaatsgebouw) op zichzelf: het geheel resulteert uit het naast elkaar plaatsen van de afzonderlijke delen. Op het Forum Augustum zijn daarentegen de verschillende 'Einzelteilen' innig met elkaar geïntegreerd. De zuilengangen, de *exedrae*, de tempel en het plein zijn niet alleen bouwkundig hecht met elkaar verbonden, maar tevens langs dezelfde visuele assen geordend waardoor een harmonieuze samenhang ontstaat. De hoge scheidsmuur zorgde er bovendien voor dat het complex zowel van binnenuit als van buitenaf werd ervaren als een in zichzelf besloten ruimte.

De eenheid van het Forum werd niet alleen door de architectuur ingegeven, maar ook door het gedetailleerde decoratieschema dat Augustus in de gehele ruimte toepaste. Kunst, met name sculptuur, was hierbij van uitzonderlijk belang. De antieke bezoeker werd getrokken op een enorme hoeveelheid standbeelden, schilderijen, reliëfs en andere kostbaarheden. Vloeren, wanden, zuilen en daken waren gedecoreerd met exotische marmersoorten die de grote rijkdom en invloedssfeer van het keizerrijk weerspiegelden. Hierdoor stond het Forum in hoog esthetisch aanzien: Plinius Maior beschouwde het zelfs als een van de mooiste bouwwerken ter wereld (*Naturalis Historia*, 36.24.102). De aankleding van het complex was echter niet louter decoratief, maar straalde complexe politieke en ideologische betekenissen uit. De opzet van dit 'Bildprogramm' verschaft belangrijke inzichten in de Augusteïsche

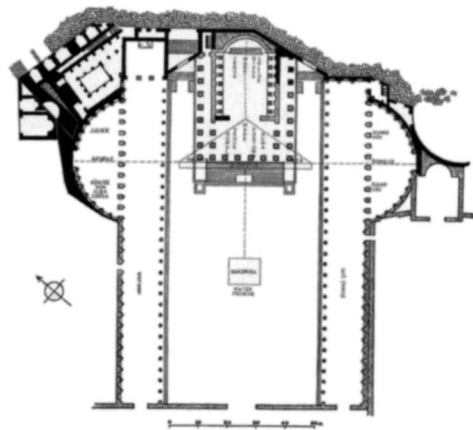
politieke ideologie in het algemeen, en de ideologie van gender in het bijzonder.²

Helden en slavinne: het 'Bildprogramm'

Een bezoeker die aan de zuidzijde het plein betrad, werd niet alleen geconfronteerd met het machtige aanzien van de tempel en de zuilenhallen, maar ook met een massa beeldende kunst. Allereerst sprong de decoratie van de beide zuilengangen in het oog. De attiek van deze galerijen was versierd met een lange rij kariatiden, dat wil zeggen: vrouwenbeelden die fungeerden als zuilen of, in dit geval, wandpilasters.³ Deze vormden een duidelijke visuele verwijzing naar de beroemde kariatiden van het Erechtheion op de Akropolis te Athene. Daar droegen dezelfde elegante vrouwenfiguren de dekbal van de zuidelijke voorhal, zij bewaakten het graf van de mythische stadsstichter Kekrops. Zanker wijst erop dat de bouwormentiek op het Forum Augustum verschillende Griekse kenmerken vertoont, variërend van archaische tot laat-hellenistische stijlvormen. Deze worden ingezet om de waardigheid en het gezag van de Romeinse keizer uit te dragen. De Griekse vormtaal staat ten dienste van de Romeinse beeldpolitiek. De kariatiden op de *porticus* werden dus losgeweekt uit hun Griekse context en van een nieuwe betekenis voorzien. Dankzij Vitruvius, Augustus' belangrijkste bouwmeester, kunnen wij ons van deze betekenis een beeld vormen. Zijn *De Architectura* (1.1.5) vertelt hoe de Karyaten, een Grieks volk, in oorlogstijd hun eigen land verrieden door partij te kiezen voor de Perzen. Nadat de Grieken waren bevrijd van de Perzen, verklaarden zij de Karyaten de oorlog, doodden alle mannen en voerden de vrouwen – de Karyatiden – in slavernij af. Tijdens de deportatie mochten de vrouwen hun burgerkleding en juwelen niet afleggen, om voor iedereen als toonbeeld te dienen van de Griekse triomf. Dit zou de inspiratie zijn geweest voor de stenen kariatiden: als eeuwige *exempla servitutis* symboliseren zij de onder-

werping van de trouweloze vrouwen, die – letterlijk – een zware last te dragen hebben.

Ook al is Vitruvius' verhaal historisch onjuist, de passage maakt afdoende duidelijk dat in zijn tijd kariatiden, door hun connotaties van slavernij, verwezen naar de bestraffing of onderwerping van volkeren. Deze associatie vinden we ook terug op verschillende andere voorstellingen uit de vroege keizertijd (Zanker, 1968, p. 13). De architect lijkt zijn beschrijving bovendien specifiek afgestemd te hebben op de kariatiden van het Forum Augustum, die blijken te staan voor de onderwerping van de Romeinse provincies aan de keizerlijke macht. Deze gedachte wordt onderstreept door de decoraties van de vierkante beeldvelden *tussen* de kariatiden. Deze zijn opgevuld met schilden voorzien van de hoofden van goden – een verwijzing naar de zegerijke Romeinse legers. Het bevestigen van (sier)schilden aan openbare gebouwen als herinnering aan een triomf was sinds Alexander de Grote reeds een gangbaar gebruik. De decoratie van de *porticus* staat aldus duidelijk in het teken van strijd, triomf en onderwerping, evenals het Forum als geheel, waarvan de tempel immers aan de Oorlogsgod was gewijd. Ovidius maakt dit al expliciet in zijn *Fasti*, waar hij onder meer vertelt hoe allerlei buitenlandse wapens bij de ingangen van het Forum

PLATTEGROND FORUM AUGUSTUM (ZANKER 1968;
AANGEPAST DOOR AUTEUR)

tentoongesteld waren (5.561-562). In de *Res Gestae* (21.1) meldt Augustus bovendien zelf dat hij het Forum had bekostigd uit oorlogsbuit.

De roemrijke militaire geschiedenis van Rome kwam ook tot uitdrukking in de beelden die opgesteld stonden in nissen in de *exedrae* en de zuilengangen. Martin Spannagel heeft door zorgvuldige combinatie van archeologisch, epigrafisch en literair materiaal de oorspronkelijke opzet van dit sculptuurprogramma kunnen reconstrueren (Spannagel, 1999, p. 86-358). In de zuidelijke galerij waren meer dan honderd standbeelden te zien van *summi viri*: mannen uit de Republiek die werden geroemd om hun moed, deugdzaamheid en militaire successen. De noordelijke *porticus* toonde de leden van het Julische huis en vormde een soort vooroudergalerij van Augustus. Spannagel maakt aannemelijk dat de twee galerijen niet zozeer complementair waren als wel contradictoir: de bezoeker werd als het ware gedwongen tot een vergelijking tussen de republikeinse helden en het Julische huis, die uiteraard ten gunste van de Julii moest uitvallen. Zo werd op subtiële wijze aan de keizerlijke dynastie groter gewicht toegekend dan aan het republikeinse politieke bestel.

In beide *exedrae* werd de historisch-mythische afstamming van de keizer nader uitgewerkt. In de centrale nissen stonden enorme beelden van Aeneas (noord) en Romulus (zuid). Het Julische huis stamde af van Aeneas via zijn zoon Iulus, en was dus verwant met Aeneas' moeder Venus. De herkomst van de dynastie werd zo niet alleen in mythische nevelen gehuld, maar zelfs tot de goden herleid – een welbekend kenmerk van de vroeg-keizerlijke heersersideologie. Caesar had deze goddelijke oorsprong van zijn geslacht al onderstreept met de Venustempel op zijn Forum. Op het Forum Augustum toonde het beeld in de noordelijke *absis* Aeneas die zijn vader, zoon en de stadsgoden in veiligheid bracht tijdens de val van Troje. Deze voorstelling belichaamde de gewaardeerde deugd van *pietas*: het bijna heili-

ge respect jegens (voor)ouders en goden dat een centraal element vormde in de Augusteïsche kunst en literatuur. Spannagel verduidelijkt dat Augustus zo aan de bezoekers van het Forum zijn eigen *pietas* jegens Caesar wilde demonstreren. Het beeld stond zodoende direct in verbinding met de Marstempel, die de vergelding van de moord op Caesar symboliseerde.

Ook het beeld van Romulus in de zuidelijke *absis* had betrekking op Augustus' mythische voorgeschiedenis én op de tempel. De mythische (en vergoddelijkte) stichter van Rome stond daar met de *spolia opima*: de erebuit van een Romeinse generaal die eigenhandig een tegenstander had gedood en het lijk had geplunderd. In de context van het Forum verwees deze voorstelling naar Augustus' succes van 20 v.Chr., toen hij de verloren Romeinse veldtekens had herwonnen. De terugkeer van deze veldtekens, die in 53 v.Chr. door de Parthen waren buitgemaakt, vormde een propagandistisch speerpunt van het Augusteïsche regime, waarbij een diplomatieke prestatie werd voorgesteld als een militaire triomf. Vanaf 2 v.Chr. werden de tekens bewaard in de Marstempel op het Forum, die dus niet alleen naar de Slag bij Philippi verwees, maar ook naar de 'zege' van Augustus in Parthië. Het beeld van Romulus vertegenwoordigde daarnaast de Romeinse dapperheid of *virtus* in het algemeen. De gelijkstelling van Augustus en Romulus is een belangrijk kenmerk van de Augusteïsche beeldpolitiek. Daar komt bij dat Romulus, net als Aeneas, als een voorouder van Augustus gold. De moeder van Romulus stamde immers af van Aeneas, en zijn vader was niemand minder dan Mars zelf. De beelden in beide *exedrae* zinspeelden zo op de tweevoudige goddelijke afkomst van de keizer. Deze indrukwekkende genealogie werd nog eens onderstreept in de decoratie van de tempel, waarvan het gevelveld beelden droeg van onder meer Mars, Venus, Romulus en de stadsgodin Roma.

Hoewel de mythische en historische asso-

ciaties van het beeldprogramma op het Forum rijkgeschakeerd en meergelaagd waren, was voor iedere bezoeker de centrale boodschap glashelder: Augustus was de incarnatie van goden en helden, Oorlog en Liefde, bedwinger van vrouwen en volken, de erfgenaam van Aeneas' *pietas* en Romulus' *virtus*, kortom: het beste dat de Romeinse staat ooit had kunnen overkomen. Uiteindelijk was alle beeldspraak op het Forum verknoopt met de figuur van de keizer, van wie het welzijn van de wereld afhing. Het wekt daarom geen verbazing dat in het midden van het plein – het brandpunt van het Forum – een gigantisch beeld van Augustus zelf stond, de belichaming van de keizerlijke macht bij uitstek. Het beeld, dat de keizer als triomfator in een vierspan neerzette, was een geschenk van de senaat naar aanleiding van de verlening van de titel 'Vader des Vaderlands' in hetzelfde jaar dat het Forum werd ingewijd. In deze titel, die in een grote inscriptie onder het beeld te lezen was, werden alle keizerlijke daden en deugden samengebonden die het Forum tentoonspreidde.

Gender en rituele ruimte

Tot dusver heeft mijn beschrijving en interpretatie van het Forum de archeologische traditie gevolgd, waarin het complex veelvuldig ingezet wordt om te verduidelijken hoe in de vroege keizertijd ideologie, macht, kunst en monumentale architectuur ingenieus in elkaar grijpen. Waar de klassieke archeologie echter volledig aan voorbijgaat, is, zoals gezegd, de belangrijke rol van gender en seksualiteit in het functioneren van ideologie en macht in het algemeen, en die van het Augusteïsche principaat in het bijzonder. Er bestaat een zekere discrepantie tussen de traditionele oudheidkunde en de eigentijdse theorievorming waarin de verstrengeling tussen gender, ideologie en macht al decennialang wordt bestudeerd, vooral in het feministische gedachtegoed. We kunnen denken aan het werk van Teresa de Lauretis (1987) die op magistrale wijze de complexe verhoudingen tussen ideologie, gender

en subjectiviteit heeft geanalyseerd. Ook is het verband tussen gender, seksualiteit en (stedelijke) ruimtelijkheid inmiddels een geliefd onderwerp van feministische studies (Colomina, 1992). Bij wijze van contrast: van de zee aan historische en archeologische studies die aan het Forum Augustum gewijd zijn, stelt er slechts één gender ter discussie!

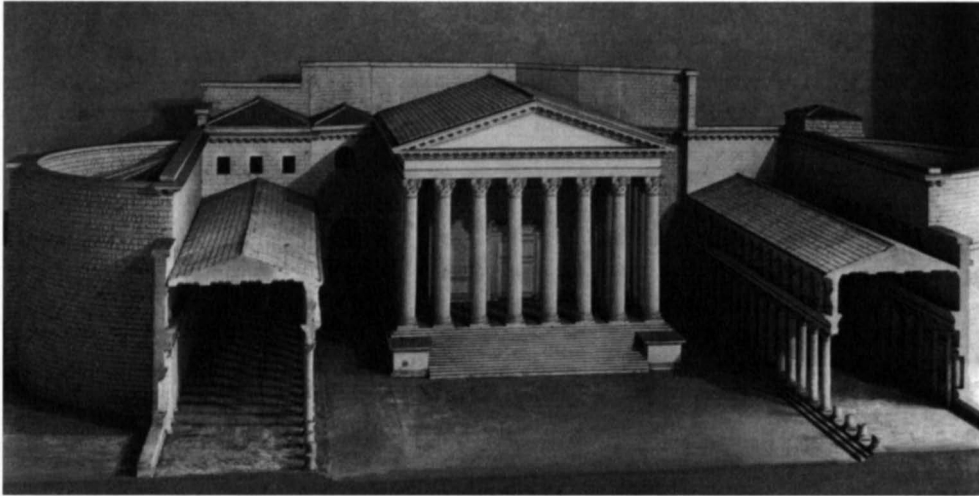
In haar artikel 'The Phallus as Signifier' – in de titel resoneert duidelijk het bijna gelijknamige essay van Jacques Lacan (2004a) – brengt kunsthistorica Barbara Kellum naar voren dat het Forum Augustum een seksspecifieke ruimte was die in de keizertijd een cruciale rol speelde bij de vorming van genderidentiteit, en met name bij de culturele constructie van mannelijkheid. Zij omschrijft het Forum als een 'sexually fraught theater for the engendering of the masculine' (Kellum, 1996, p. 172). Dit 'theater' diende als ruimte waar mannelijke identiteit zowel verworven als uitgespeeld kon worden; een *locus* voor de constitutie van masculiniteit. Inderdaad namen gender en seksualiteit – of liever: het mannelijke perspectief hierop – een centrale plaats in bij het gebruik van het Forum. Het plein en de omringende gebouwen werden benut voor verscheidene juridische praktijken, terwijl in de tempel de senaat besliste over oorlog, vrede en triomftochten. Ook moesten ambtenaren die een functie buiten Rome gingen bekleden de Marstempel als vertrekpunt nemen (Dio, *Historia* 55.10.2-3). Al deze bezigheden waren in de eerste plaats masculiene aangelegenheden, aangezien in zowel Republiek als keizerrijk vrouwen structureel werden uitgesloten als actoren binnen de regering, het militaire bestel en de jurisdictie. De 'openbare' ruimte was naast een masculiene ruimte bovendien ook gericht op de (mannelijke) leden van de eliteklasse: bewoners van de omringende volkswijken werden door de hoge scheidsmuur letterlijk buiten beeld gehouden.

Het Forum had naast praktische ook rituele functies waarin de Romeinse notie van mannelijkheid als een culturele constructie of sociale

verworvenheid duidelijk naar voren treedt. De Romeinen achtten masculiniteit geen vanzelfsprekendheid, maar iets dat zorgvuldig werd opgebouwd in wisselende sociale, politieke en seksuele contexten. Zo werd bij jongens de overgang naar de volwassen identiteit gesymboliseerd door het afleggen van de *toga praetexta*: een kinderkleed voorzien van een purperen bies. Deze werd verruild voor de witte *toga virilis*: de kleding passend bij een mannelijke burger.⁴ Deze *rite de passage* vond plaats in de context van het Forum (Dio, *Historia* 55.10.2), een gepaste plaats om de intrede in het politieke en militaire leven ritueel te markeren. In hetzelfde ritueel werd afstand gedaan van de *bulla*, een medaillon waarin een fallisch amulet was opgeborgen (Macrobius, *Saturnalia* 1.6.7-10). De fallus was in de oudheid eerst en vooral een apotropeisch of onheilafwerend symbool dat bescherming bood tegen het kwaad, en dan vooral tegen het Boze Oog. Opmerkelijk is dat een Romeins burger de *bulla* in principe pas weer mocht dragen indien hij een militaire triomf vierde, hetgeen wederom op het Forum plaatsvond. Een triomfator hield bij zijn intocht in Rome een traditionele processie door de stad, waarbij het Forum Augustum een belangrijke rol speelde. Daar diende hij, op besluit van Augustus zelf, zijn krans en staf aan Mars Ultor te schenken. Daarna werd de triomfator met een bronzen standbeeld geëerd dat aan de *summi viri* werd toegevoegd. De eer die hem zo ten deel viel betekende echter ook een gevaar: door zijn uitzonderlijke positie stond een triomfator bloot aan het Boze Oog van zowel goden als stervelingen. Vandaar de noodzaak om de *bulla* tijdens momenten van groot succes en publieke zichtbaarheid weer op te nemen. Voor de zekerheid werd zelfs een tweede fallus onderaan het rijtuig bevestigd (Plinius, *Naturalis Historia* 28.39).

Op basis van de zojuist beschreven rituele benutting poneert Kellum de veronderstelling dat het Forum Augustum beschouwd kan worden als invulling van de 'primary function of the phallus as signifier' (Kellum, 1996, p. 173).

Zij koppelt daartoe de interpretatie van het Forum als masculiene ruimte aan de overweldigende aanwezigheid van de fallus in de antieke cultuur. In zowel Griekse als Romeinse contexten treffen we fallische symbolen aan op talloze artefacten, variërend van vaas- en wand-schilderingen tot lampen en straatstenen, zodat de klassieke oudheid niet ten onrechte wordt omschreven als 'the reign of the phallus' (Keuls, 1985). Inderdaad werd ook de Augusteïsche samenleving gevormd door patriarchale en fallocratische structuren. Het onderscheid tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid werd evenwel niet zozeer in termen van sekse als wel van seksualiteit gedefinieerd. Genitale geslachtsverschillen waren van minder betekenis dan het onderscheid tussen actieve of passieve seksuele posities, of specifieker: het verschil tussen penetrator en gepenetreerde. Dit onderscheid had vooral een politieke en maatschappelijke betekenis. Doordat de seksueel actieve positie gelijk stond aan het bezit van politieke macht en sociaal aanzien, waren het seksuele en lichamelijke intrinsiek verbonden met het openbare leven. In de Romeinse visie op de seksualiteit kon alleen de mannelijke burger van de hogere klasse aanspraak maken op de actieve positie, die gold als waarborg van macht, subjectiviteit en lichamelijke integriteit. Waar de lichamelijke grenzen van vrouwen en slaven poreus en penetreerbaar werden geacht, was het *corpus* van een 'echte' man solide en onschendbaar (Walters, 1997). In meer Lacaniaanse termen gesteld was een echte Romeinse man in het bezit van de fallus die hem een stevige symbolische positie verschafte en bescherming bood tegen lichamelijke schade of gebrek. Dit primaat van de fallus als organiserend principe van het seksuele en maatschappelijke leven is volgens Kellum direct af te lezen aan het Forum Augustum. Het complex is volgens haar namelijk bewust aangelegd in de vorm van een fallus, hetgeen te zien zou zijn aan de plattegrond: het plein zou de erecte penis verbeelden, met de twee *exedrae* als testikels. Voor Kellum bepaalt zo de fal-

RECONSTRUCTIE FORUM AUGUSTUM (SCHAALMODEL)

lus, als primaire betekenaar, de inhoud van het monument dat zij als steengeworden fallus interpreteert, als een vorm van *architecture parlante*. Met de veronderstelling dat de fallus een cruciale rol speelt bij de betekenis van het Forum geeft Kellum een waardevolle aanzet tot een gender-kritische lezing van het monument, waarin de Lacaniaanse theorie een productief – hoewel zeker niet het enig mogelijke – interpretatiekader biedt. Haar eigen argumentatie is echter om zowel historische als theoretische redenen onjuist.

Vorm en fallus

Kellum legt de nadruk op de vorm van het grondplan van het Forum, waarin zij een betekenisvolle fallische figuur ziet met een effectieve werking. De bezoekers van het Forum zouden deze aanleg van de ruimte direct kunnen begrijpen. Dit dwingt haar tot de veronderstelling dat de inwoners van Rome in staat waren de stedelijke ruimte in cartografische termen te conceptualiseren. Dit is historisch echter een problematische aanname. Hoewel in Augusteïsche tijd gebruikgemaakt werd van kadastrale en administratieve plattegronden, en er ook enkele kaarten van het Romeinse Rijk openbaar opgesteld waren, is het onzeker of er ook plattegronden van de stad zelf bestonden

die toegankelijk waren voor een groot publiek (zoals het geval was in de tweede eeuw n.Chr.). Maar zelfs al zouden dergelijke kaarten voorhanden geweest zijn bij de inwijding van het Forum Augustum, dan blijft Kellums veronderstelling problematisch. Het is namelijk niet aannemelijk dat eigentijdse bezoekers betekenis aan het Forum zouden toekennen op basis van een (stads)plattegrond, aangezien dit impliceert dat iedere perceptie van de ruimte zelf werd genegeerd. In de oorspronkelijke ruimtelijke beleving van het Forum blijft van een fallische uitleg namelijk niets over: de *exedrae* waren niet zichtbaar vanaf het plein, en voor de uiteindelijke 'Platzgestaltung' waren zij betekenisloos (Drerup, 1959, p. 173).

Ook op archeologische gronden dient Kellums hypothese van een fallische plattegrond als een Romeins concept verworpen te worden. Recente opgravingen hebben namelijk de fundamenteën van een derde *absis* aan het licht gebracht: een wat kleinere, halfronde uitbouw aan de westzijde, grenzend aan het latere Forum van Traianus (La Rocca, 2001, p. 184-195; Rizzo, 2001, p. 230-234). Ongetwijfeld heeft zich ook een vierde *absis* bevonden in de corresponderende positie aan de oostzijde. Totdat nader onderzoek uitsluitsel biedt, veronderstelt men dat de zuidzijde van het Forum werd afge-

sloten door een basilica voorzien van twee karakteristieke *exedrae*. Deze zou zijn neergehaald in het kader van de bouw van het Forum van Traianus. Aangezien de *absides*, zoals La Rocca benadrukt, een essentieel en vernieuwend element waren van de cartografische uitleg van het complex – ook al waren ze niet zichtbaar vanaf het plein –, blijkt Kellums these door de archeologie achterhaald: een fallus met vier testikels is immers iets te veel van het goede.

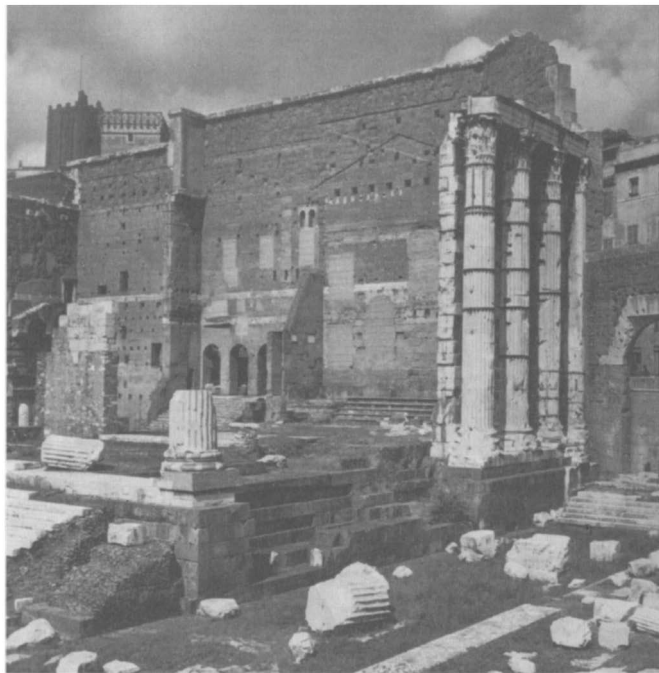
Aan het betoog van Kellum dat draait om de fallus als symbool, teken of vorm, kleven echter vooral theoretische problemen. Haar interpretatie van de fallus als betekenaar sluit direct aan bij Lacans psychoanalytische bespiegelingen rondom dit complexe begrip, waarnaar Kellum ook uitdrukkelijk verwijst. Lacan omschrijft de fallus als 'the privileged signifier of this mark in which the role of Logos is wedded to the advent of desire' (Lacan, 2004a, p. 277). Dit wil zeggen dat de fallus de betekenaar is van het gemis of tekort dat gepaard gaat met de intrede in de symbolische orde van de taal en de subjectiviteit – een gemis dat constitutief is voor het menselijk verlangen. Voor Lacan ontstaat subjectiviteit door de invoeging in en onderwerping aan de taal, die als symbolisch systeem aan het subject voorafgaat. Omdat subjecten eerder geproduceerd worden door de taal dan dat zij deze zelf creëren, verschijnen subjecten nooit 'direct' in de talige orde, maar altijd symbolisch bemiddeld.⁵ Omdat de vorming van subjectiviteit samengaat met een symbolische castratie is het subject altijd een gedeeld of gemankeerd subject, vervreemd van zichzelf. Invoeging in de symbolische orde gaat, kortom, gepaard met een verlies: het verlies van de presymbolische (imaginaire) eenheid en volheid, waarin geen strikt onderscheid bestaat tussen subject en object, zelf en ander. Voor Lacan is het de figuur van de vader die de toetrede tot de taal mogelijk maakt. Hij verwoordt de wetten en regels van de symbolische (patriarchale) orde die de subjectiviteit bewerkstelligt. In de ogen van het kind – het toekomstige subject – is de vader – en niet zoals het eerder dacht, de moeder – in het bezit van de fal-

lus: de differentiërende term die paal en perk stelt aan de presymbolische volheid. Deze begrenzing stelt het kind in staat een talig, verlangend subject te worden. De fallus maakt zo de articulatie mogelijk van verschillen die in het presymbolische worden miskend, en duidt tegelijk het gemis aan dat het verlangen inaugureert en constitutief is voor het subject. Als primaire betekenaar geeft het voor Lacan ook betekenis aan het sekseverschil dat in een patriarchale cultuur wordt ingegeven door de verschillende verhouding van mannen en vrouwen tot de fallus.

Het is van belang te beseffen dat de fallus, als betekenaar, niet gelijk te stellen valt aan de penis. De fallus is voor Lacan geen orgaan, maar functioneert enerzijds als imaginair object in de context van het castratiecomplex, en anderzijds als een symbolische term die de kwestie van de seksuele differentie reguleert. Inderdaad, de fallus is een *betekenaar*, en dus primair een linguïstische of discursieve instantie. Niemand kan er een unieke aanspraak op maken, omdat de fallus, zoals iedere betekenaar, alleen bestaat bij gratie van alle andere betekenaars in het symbolische systeem. In de woorden van Elizabeth Grosz: 'It functions only through the Other and the other, and this makes clear its divergence from the male biological organ' (Grosz, 1990, p. 118). Het bezit van een penis, kortom, vormt geen garantie voor het bezit van de fallus. De Lacaniaanse theorie stemt hierin overeen met de Romeinse conceptualisering van de seksualiteit. In beide denkkaders is het (vermeende) bezit van de fallus onafhankelijk van het biologische geslacht.⁶ Niettemin bestaat er, zoals de feministische kritiek op de psychoanalyse afdoende aantoon, wel degelijk een verband tussen penis en fallus, aangezien laatstgenoemde alleen de primaire betekenaar kan worden in een patriarchale orde die vrouwen bij voorbaat al wegschrijft als symbolisch gecastreerd. Lacan erkent de gelijkstelling van penis en fallus als een illusoire identificatie, dat wil zeggen: een culturele fantasie die niettemin funderend is voor de patriarchale macht (Grosz, 1990, p. 116).

Het is, juist in het licht van de fallocentrische manoeuvres van de Lacaniaanse theorie zelf, belangrijk het verschil tussen de fallus en de penis niet te negeren, omdat anders niet duidelijk wordt hoe de fallus precies *werkt*. Wat de oudheid betreft, die doordrenkt is van grafische voorstellingen van penissen – doorgaans aangeduid als fallussen –, is het inderdaad cruciaal te beseffen dat de fallus een term is die de invoering en het bestaan in de symbolische orde mogelijk maakt. Lacan maakt duidelijk dat de fallus niet draait om anatomische vormen maar om processen van betekening: 'The phallus is not a question of a form or of an image, but rather a signifier, the signifier of desire' (Lacan in Grosz, 1990, p. 121). Hoewel een voorstelling van de penis uiteraard fallische connotaties heeft, is de werkzaamheid van de fallus als betekenisverlenende instantie niet gerelateerd aan de vorm van de penis. Ook andere objecten kunnen immers dienen als fallus. Deze constatering is belangrijk in de context van het Forum Augustum, waar de fallus weliswaar een centrale rol speelt, maar niet op de manier die Kellum door een al te letterlijke lezing van de psychoanalytische terminologie veronderstelt. Door de fallus letterlijk op de plattegrond van het Forum te plakken, verwacht zij het (intra)psychische met het sociosymbolische en negeert ze de fundamentele onbewustheid van de besproken betekenisprocessen. De vraag hoe de fallus in het Forum functioneert, blijft zo uiteindelijk onbeantwoord. Door de theoretische implicaties van haar stelling onuitgewerkt te laten, gaat Kellum bovendien voorbij aan het cruciale punt dat, als betekenaar, de fallus enkel versluierd kan werken: 'It can play its role only when veiled, that is, as itself a sign of the latency with which any signifiable is struck, once it is raised (*aufgehoben*) to the function of signifier' (Lacan, 2004a, p. 277). Het is echter juist in deze versluierde rol, als abstracte betekenaar die niettemin de concrete processen van betekening in de patriarchale orde mogelijk maakt en reguleert, dat we de samenhang tussen de fallus en het Forum kunnen begrijpen.

Om het Forum te kunnen duiden als ruimte waarin fallische macht wordt uitgeoefend, hoeven we niet, zoals Kellum, op zoek naar penisvormige plattegronden, obscene graffiti of dubbelzinnige literaire passages. Integendeel: dergelijk 'bewijsmateriaal' verduistert juist de complexe werking van de fallus. Deze is immers zo ingrijpend, niet omdat ze de vormgeving van architectuur en kunst beïnvloedt, maar omdat ze bepalend is voor de vorming van socioseksuele subjectposities. De fallus is de betekenaar die de hele keten van betekenisproductie op het Forum inaugureert en begrijpelijk maakt. Anders gezegd: de ruimte, de iconografie, de rituelen, kortom, alle elementen waaruit, zoals we hebben gezien, de gebruikers van het Forum hun identiteit (of specifieker: masculiniteit) opbouwen, hebben slechts betekenis doordat de fallus bij voorbaat al als voornaamste betekenaar verondersteld wordt. Het Forum is enkel 'leesbaar' door de aanwezigheid van een vooraf gegeven, doch historisch bepaald en veranderlijk, interpretatiekader waarin taal, discours en het

MARSTEMPEL (OOSTZIJDE)

primaat van de fallus hand in hand gaan.

Zo ontvangt het sculptuurprogramma zijn culturele betekenis van en in het fallocentrische verhaal. Want terwijl de kariatiden in de Griekse context vooral fungeren als grafhoedsters, dienen ze in de Augusteïsche beeldtaal als toonbeelden van onderwerping aan de keizerlijke macht. Deze patriarchale projectie wint aan betekenis wanneer we beseffen dat de verkrachting van het vrouwelijk lichaam een gebruikelijke Romeinse metafoor was voor de inname en onderwerping van buitenlandse steden. De standbeelden van de *summi viri* en het Julische huis krijgen vervolgens in dezelfde context hun betekenis. Zij kunnen namelijk slechts neergezet worden als de subjecten van grote historische daden als er een 'ander' is die geconstrueerd wordt als 'gecastreerd.' Immers, het verlangen van de gecasteerde 'ander' (naar de fallus) maakt het verlangen naar het bezit ervan pas mogelijk. Het onvolledige, onder-

lijke handelingen in de context van de triomf ontleent zijn inhoud aan het primaat van de fallus als betekenaar. Hier is met name Lacans idee van de illusoire identificatie van fallus en penis van belang, waardoor de penis de status krijgt van imaginair object dat bezeten dan wel gemist kan worden. Deze notie stelt ons in staat de rituele associatie van de triomfator met de jeugdige *praetextatus* te verklaren: juist wanneer zijn fallische macht het grootst is (in de triomf), staat deze meer dan ooit ter discussie. Het triomferende lichaam is even vatbaar voor het Boze Oog als het kinderlichaam: de triomfator wordt weer het jongetje dat een *bulla* nodig heeft om zich te beschermen. Deze ambigue positie wordt op het Forum uitgespeeld in een ritueel dat zijn zin ontleent aan de fallus, die enerzijds als onderscheidend teken instaat voor de macht van de triomfator, en anderzijds als imaginair object de meest kwetsbare component is van de mannelijke subjectiviteit. Hij is immers te 'verliezen.' Op dit punt sluit het rituele gebruik van het Forum naadloos aan bij de ideologische achtergrond ervan. De fallus verschaft dus zowel de ideologische als de functionele betekenis aan de ruimte, die hierdoor een coherent monument wordt. Deze betekenis wordt feitelijk geconcretiseerd door de materialiteit van het Forum en de symbolische handelingen die er worden voltrokken. Grosz stelt in dit verband: 'As a signifier, the phallus has no given content or signified; it is "filled in" only in concrete contexts' (Grosz, 1990, p. 125). Omdat het symbolische onlosmakelijk verband houdt met de materiële context van het Forum (de ruimte, de beelden, de *bulla*, enzovoort), dient juist een discipline als de archeologie, die het materiële en contextuele in al haar interpretaties centraal stelt, het antieke materiaal diepgravend te theoretiseren.

KARYATIDEN EN SCHILD MET JUPPITER AMMON-KOP (RECONSTRUCTIE)

worpen lichaam van de vrouw/kariatide vormt zo de ondergrond van de mannelijke subjectiviteit. Zij houdt letterlijk het Forum als masculine ruimte overeen.

Ook het rituele gebruik van het Forum, het aflaggen van de kindertoga en *bulla* (de symbo-

Pater Urbis

We hebben gezien hoe het Forum Augustum, de belangrijkste publieke ruimte van het vroeg-keizerlijke Rome, zijn betekenis krijgt in en door het fallocentrische domein van de Romeinse

symbolische orde. De eenheid van het complex wordt tot stand gebracht door ruimtelijke, iconografische en rituele factoren, waarbij Augusteïsche ideologieën van gender en seksualiteit een structurerende rol spelen. Het duiden van de concrete werking van deze ideologieën in de ruimtelijke context van het Forum is mogelijk gebleken door de psychoanalytische notie van de fallus kritisch in te zetten in de theoretisering van het antieke materiaal.

De analyse van de fallus als primaire betekenaar in de context van het Forum Augustum heeft, tot slot, implicaties voor onze ideeën over de stadsstructuur van Augusteïsch Rome *per se*. In de late eerste eeuw v.Chr. telde Rome bijna een miljoen inwoners, maar vertoonde weinig stedelijke samenhang. Republikeinse bouwpolitiek was altijd een kwestie geweest van individuele ondernemingen. Een centrale verantwoordelijkheid voor de urbane ontwikkeling en onderhoud bestond niet. De belangrijke monumenten en openbare ruimtes waren versnipperd en in verval geraakt door de burgeroorlogen die Rome in de late Republiek verscheurden. Pas toen Augustus zaken als infrastructuur, watervoorziening en de vorming van een coherent stedelijk landschap formaliseerde, kon Rome de hoofdstad worden die het keizerrijk verdiende. Vooral dankzij een gigantisch bouwproject als het Forum Augustum kon Augustus op zijn sterfbed verklaren Rome aangetroffen te hebben in klei, maar haar achter te laten in marmer (Dio, *Historia* 56.30.3). Als Vader des Vaderlands, maar bovenal als *Pater Urbis* ofwel 'stadsvader' (Favro, 1992) presenteerde Augustus zichzelf als een keizer die vorm gaf aan het vormeloze, door de gefragmenteerde ruimte van de Republiek om te smeden tot harmonieuze stad. De stedelijke ruimte vormt zo eerst en vooral de belichaming van de Augusteïsche ideologie, waarin, zoals we hebben gezien, gender en seksualiteit van fundamenteel belang zijn. In dit opzicht is het Forum Augustum, dat zijn betekenis ontleent aan het primaat van de fallus, emblematisch voor de wijze waarop de

urbane eenheid van het antieke Rome tot stand is gekomen.

Mijn dank gaat uit naar renée hoogland en Eric Moormann voor hun kritische en betrokken commentaar.

Noten

1. Antieke bronnen: tekstuitgaven en vertalingen: Augustus, *Res Gestae*: Augustus, *Mijn daden* (Latijnse tekst met Nederlandse vertaling van I. Gay), Rotterdam: Aristos, 1998.
Cassius Dio, *Romaikè Historia*: *Dio's Roman History* (Loeb Classical Library; 9 delen, Griekse tekst met Engelse vertaling van E. Cary en H. Foster), Cambridge: Harvard University Press, 1914-1927.
Macrobius, *Saturnalia*: Latijnse tekst: *Ambrosii Theodosii Macrobiani Saturnalia*, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Lipsiae: Teubner, 1963; Engelse vertaling: *The Saturnalia* (vertaald door P. V. Davies), New York: Columbia University Press, 1969.
Ovidius, *Fasti*: *Ovid, V: Fasti* (Loeb Classical Library; Latijnse tekst met Engelse vertaling van J. G. Frazer), Cambridge: Harvard University Press, 1989.
Plinius Maior, *Naturalis Historia*: *Pliny, Natural History* (Loeb Classical Library; 10 delen, Latijnse tekst met Engelse vertaling van verschillende auteurs), Cambridge: Harvard University Press, 1938-1962.
Suetonius, *De Vita Caesarum*: *Suetonius, Lives of the Caesars* (Loeb Classical Library; 2 delen, Latijnse tekst met Engelse vertaling van J. Rolfe), Cambridge: Harvard University Press, 1997-1998.
Vitruvius, *De Architectura*: *Vitruvius, On Architecture* (Loeb Classical Library; 2 delen, Latijnse tekst met Engelse vertaling van F. Granger), Cambridge: Harvard University Press, 1931-1934.
2. De ideologische betekenis van het decoratieve schema dat op het Forum is toegepast, is

grundlegend geïnterpreteerd door Paul Zanker in de genoemde studie, die ik hier in hoofdlijnen volg. Zijn bevindingen zijn later bijgesteld en verfijnd in het gedegen werk van Martin Spannagel (1999).

3. Een attiek is de (vaak gedecoreerde) verhoging die is aangebracht boven de kroonlijst die direct door de zuilen van de *porticus* wordt gedragen.
4. De *toga praetexta* mocht in het volwassen leven alleen door bepaalde magistraten worden gedragen, waardoor deze ook politieke connotaties kreeg. Dat jongens het kledingsstuk droegen, diende in feite als voorafschaduw van een veelbelovende politieke carrière (Macrobius, *Saturnalia* 1.6.10).
5. In Lacans woorden: 'The symbol first manifests itself as the killing of the thing' (Lacan, 2004b, p. 101). Een betekenaar kan dus alleen instaan voor een object doordat dit object zelf verloren gaat. Dit verlies constitueert het verlangen van het subject.
6. Antieke medici namen aan dat de geslachtsorganen van mannen en vrouwen in principe identiek waren en enkel in positie verschilden. In deze optiek waren de eierstokken simpelweg inwendige testikels (Kellum, 1996, p. 174). Overigens is deze reductie van het vrouwelijke tot het mannelijke geslacht natuurlijk een effect *par excellence* van een fallocentrische cultuur, waarin één enkele masculiene term de betekenis van 'beide' geslachten bepaalt.

Literatuur

- Colomina, B. (Ed.) (1992). *Sexuality and space*, New York: Princeton Architectural Press.
- De Lauretis, T. (1987). *Technologies of gender. Essays on theory, film, and fiction*, Bloomington: Indiana University Press.
- Drerup, H. (1959). Bildraum und Realraum in der römischen Architektur. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, römische Abteilung*, 66, p. 147-174.
- Favro, D. G. (1992). 'Pater Urbis'. Augustus as city father of Rome. *The Journal of the Society of*

Architectural Historians, 51.1, p. 61-84.

- Grosz, E. (1990). *Jacques Lacan. A feminist introduction*, Londen/New York: Routledge.
- Keuls, E. C. (1985). *The reign of the phallus. Sexual politics in ancient Athens*, Berkeley: University of California Press.
- Kellum, B. (1996). The phallus as signifier. The forum of Augustus and rituals of masculinity. In: N. B. Kampen (Ed.), *Sexuality in ancient art. Near East, Egypt, Greece, and Italy* (p. 170-183). Cambridge: Cambridge University Press.
- La Rocca, E. (2001). La nuova immagine dei fori Imperiali. Appunti in margine agli scavi. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, römische Abteilung*, 108, p. 171-213.
- Lacan, J. (2004a). The signification of the phallus. In: *Écrits. A selection* (p. 271-280). New York/London: W. W. Norton & Company.
- Lacan, J. (2004b). The function and field of speech and language in psychoanalysis. In: *Écrits. A selection* (p. 31-106). New York/London: W. W. Norton & Company.
- Rizzo, S. (2001). Indagini nei fori Imperiali. Oroïdografia, foro di Cesare, foro di Augusto, templum Pacis. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, römische Abteilung*, 108, p. 215-244.
- Spannagel, M. (1999). *Exemplaria Principis. Untersuchungen zu Entstehung und Ausstattung des Augustusforums*. Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.
- Walters, J. (1997). Invading the Roman body. Manliness and impenetrability in Roman thought. In: J. P. Hallet & M. B. Skinner (Eds). *Roman Sexualities* (p. 29-43). Princeton: Princeton University Press.
- Zanker, P. (1968). *Forum Augustum. Das Bildprogramm*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.

Beeldmateriaal

- Uit: Zanker, P. (1968). *Forum Augustum. Das Bildprogramm*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.